

В. В. Паламарчук, начальник кафедри спеціальної підготовки факультету початкової та спеціальної підготовки Національної академії внутрішніх справ;

С. О. Арутюнов, заступник начальника кафедри спеціальної підготовки факультету початкової та спеціальної підготовки Національної академії внутрішніх справ;

М. С. Дьоміна, курсант Інституту кримінально-виконавчої служби

АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ ПРАЦІВНИКАМИ МЛІЦІЇ

Проаналізовано психологічну готовність працівників ОВС щодо застосування вогнепальної зброї.

Ключові слова: *вогнева підготовка; застосування вогнепальної зброї; психологічна готовність.*

Основою вогневої підготовки є підготовка до дій в екстремальних умовах застосування вогнепальної зброї на ураження (ЗВЗУ). Застосування вогнепальної зброї є кульмінаційним етапом діяльності працівника міліції, оскільки тут перехрещуються правові, соціальні, психологічні, релігійні, професійні та адміністративно-правові аспекти особистості працівника міліції. Прийняття рішення про застосування вогнепальної зброї на ураження зумовлюється багатьма надіндивідуальними чинниками. Можна виділити чотири основні чинники, які ускладнюють прийняття правильного рішення. По-перше, це соціально-правові чинники діяльності, які мають як формальну сторону, тобто необхідність знати та вільно володіти правовими навичками для визначення й оцінювання ситуації, так і неформальну, тобто значущість правових норм для працівника, емоційно-ціннісне ставлення до події, що актуально впливає на їх інтерпретацію. Крім того, до цього чинника можна віднести особливості проведення слідства щодо правомірності застосування вогнепальної зброї, особливості побудови ставлення керівництва та органів слідства до людини, яка застосувала зброю. Частиною всього цього є виражені негативні установки та очікування щодо дій прокуратури [1].

По-друге, чинники суперечності у законодавчому формулюванні правових підстав застосування вогнепальної зброї, так званий чинник невизначеності. Так, застосування вогнепальної

Психологія правоохоронної діяльності

зброї регулюється нормами кримінального законодавства, зокрема такими правовими інститутами, як необхідна оборона, затримання особи, яка вчинила злочин, і крайня необхідність (ст. 36, 38, 39 КК України). Але проблема співвідношення права працівників ОВС на застосування вогнепальної зброї (згідно з Законом України “Про міліцію”) та їх права на необхідну оборону і затримання злочинця, залишається дискусійною, до кінця не розв’язаною ні в теоретичному, ні в законодавчому аспектах, не кажучи вже про проблему вибору на психологічно особистісному рівні, оскільки не всі випадки та ситуації, у яких з’являється висока ймовірність застосування вогнепальної зброї, можна класифікувати за допомогою нормативних документів. На оцінювання ситуації значною мірою буде впливати ціннісна та мотиваційна сфера самого працівника. Так, для різних людей одна і та сама ситуація може бути сприйнята з різним ступенем небезпечності.

Прикладом може бути застосування вогнепальної або іншої зброї проти працівника міліції жінкою з явними ознаками вагітності. Згідно із законом, заборонено застосовувати вогнепальну зброю (ВЗ) проти вагітної жінки і дозволено, у разі збройного нападу на працівника міліції, якщо це загрожує його життю і здоров’ю [2].

По-третє, чинники екстремальності. Ситуація застосування вогнепальної зброї на ураження за своєю сутністю є екстремальною ситуацією, яка суттєво впливає на функціональні можливості та психічні стани працівників. Об’єктивні її параметри: у понад 80 % випадків зброю застосовують з відстані до 8 м, при поганому або непостійному освітленні, середній час бою – 3,5 с; більшість випадків застосування зброї відбувається в умовах замкнутого або обмеженого простору, тобто бій відбувається з великою вірогідністю рикошету. За даними В. Г. Андросюка, в екстремальних ситуаціях у працівників міліції спостерігаються зміни стану свідомості, що супроводжуються такими виявами: зниження координації рухів (29,8 %), уповільнення реакції (27 %), розгубленість (24 %), порушення логіки міркувань (18 %), зниження критичності мислення (11 %), якості сприймання та уваги (8,95 %). Згідно з даними департаменту поліції Нью-Йорка, при застосуванні вогнепальної зброї в ситуації затримання злочинця лише 19 % пострілів з відстані до 5 м досягають своєї цілі; спостерігається порушення сприйняття часу (80 %) та звуку (66 %), тунельне бачення (50 %). За даними ізраїльських фахівців із вогневої підготовки, не більше ніж 25 % поліцейських застосовують отримані під час

навчання навички в реальному бою. Зазначене свідчить про високу залежність ефективності діяльності від психологічних чинників працівників та про те, що умови навчання часто не відповідають реальним умовам бою. Через неможливість створити достатньо повний образ ситуації ЗВЗУ, неспроможність достатньою мірою сприйняти й оцінити об'єктивні умови (швидкість подій, об'єктивна складність, інформаційна невизначеність, фізіологічні зміни та ін.) іноді неможливо взагалі класифікувати ситуацію, наприклад, через нестандартне поводження злочинця, що змушує працівника міліції спиратися тільки на свій суб'єктивний особистісний досвід та інтуїцію [3].

По-четверте, індивідуальні суб'єктивно-психологічні особливості особистості, наприклад психологічні травми (бажання помсти, садомазохістські нахили), культурологічні заборони, що змушують працівника міліції глибоко замислитись над таким запитанням: чи має право працівник міліції стріляти в людину і навіть вбивати її?! Це є проблемою у кожному конкретному випадку, адже, перебуваючи на державній службі, працівник міліції з дозволу держави приймає рішення застосовувати вогнепальну зброю. Але при цьому працівник міліції завжди буде нести ще й духовну відповідальність за вчинене, яка буде наставати навіть тоді, коли застосування зброї є правомірним. Для того щоб працівник міліції застосував зброю, йому потрібно зважитися на це, насамперед, психологічно, але не кожен працівник міліції психологічно готовий діяти в ризикованих для життя умовах [4].

Факт застосування вогнепальної зброї на ураження перебуває у суперечності з основними положеннями нашого суспільного життя одночасно на багатьох рівнях. На соціально-правовому рівні це виглядає так. Розвинуті правові держави намагаються гуманізувати пенітенціарну систему, гуманізувати систему правових відносин, відмовитися від смертної кари. При цьому з'ясовується, що правовий дозвіл суспільства на "вбивство" є фундаментом розбудови гуманістичного суспільства, у якому з'явилися тенденції на заборону вбивства та тілесних покарань і катувань, тому що в іншому випадку відсутність смертної кари призведе до повної непокори частини населення, яка не підкоряється соціальним нормам і принципам життя.

На рівні морально-етичних і загальнолюдських цінностей "насильство" є тим, проти чого веде боротьбу працівник міліції і намагається його зупинити. Заборона "насильства" супроводжує людину протягом усього її життя. У процесі існування цивілізації табу на вбивство передається з покоління в покоління, що

є невід'ємною частиною системи ціннісних орієнтацій практично кожної людини і є частиною її психічної сфери. Тому порушення цього табу призводить до виникнення внутрішньоособистісного конфлікту. Морально-етичний рівень проблеми безпосередньо пов'язується з суперечностями на релігійному рівні.

Суперечності на релігійному рівні. Більшість громадян нашої держави є людьми, які сповідують різні течії християнства, навіть коли вони не є сильними прихильниками віри, здебільшого люди з повагою ставляться до релігійних заповідей. Розуміння “вбивства” як гріха може стати, а іноді і стає, великим тягарем, який падає на плечі людини, яка приймає рішення про ЗВЗУ. Міра цього тягара є неминучість господнього покарання не тільки за порушення однієї із заповідей, а й за порушення джерела християнства – філософії любові. Отже, за порушення табу, згідно з християнськими уявленнями, нас неминуче настигне кара, навіть тоді, коли всі правові норми на нашій стороні. Тому релігійні відчуття, з одного боку, можуть призвести до зменшення шкоди, яку завдають злочинцю, що відповідає основним принципам гуманізму та орієнтації на суспільну корисність. З другого боку, ці відчуття можуть призвести до повного гальмування діяльності працівника міліції, результатом чого може стати невиконання обов'язку або навіть загибель самого працівника [5].

Суперечності на професійному рівні полягають у невпевненості працівника міліції у правомірності застосування вогнепальної зброї, поганому володінні навичками стрільби та пересування, неможливістю передбачити поведінку злочинця, невпевненістю в “законності” професійного обов'язку.

Суперечності на індивідуальному рівні. Усі попередньо виділені рівні суперечностей мають свої представництва у свідомості конкретного індивідуума. Психічне ґрунтується в постійній взаємодії з соціальною сферою, правом, релігією, цінностями та мораллю, і тому суперечності, що виникають на певному рівні або між різними елементами надіндивідуального у психічному людини, розкриваються у психічному просторі суб'єкта як продукт інтеріоризації. Психічне наповнюється суперечностями між актуальними потребами й обов'язками, між страхами та відповідальністю. Усе це характеризується відчуттям внутрішнього напруження, усеохоплюючого страху, пригніченість волі, інтенсивністю переживання, пригніченістю, відчуттям розгубленості й

самотності, бажанням втекти, наявністю агресії і злості, різними відтінками страху (страх убити, страх померти, страх вистрілити), жалістю і до себе, і до злочинця, відчуття, що не можна застосовувати вогнепальну зброю проти людини, надконцентрацією на об'єкті небезпеки, тобто на злочинцеві або на його зброї. Це створює картину складної системи цілеутворення через високий ступінь полімотиваційності. Отже, у внутрішньоособистісному конфлікті бере участь багатоваріантна система мотиваційних стосунків і цілепокладань особистості, які організують, спрямовують та супроводжують діяльність людини активно, впливаючи на всі психічні процеси, які пов'язані з діяльністю. Кожен мотив, кожна ціль, які виникають у процесі корекції і реалізації дії, створюють часом протилежні векторні напрями, що відображаються не тільки у внутрішньому світі у формі переживань, емоцій і почуттів, а й у формі конкретних тілесних рухів, від складних і комплексних структур дії до окремих рухів, які можуть в ситуації ЗВЗУ не бути гармонійними.

Усі ці рівні є семантичною характеристикою суб'єктивного простору застосування вогнепальної зброї на ураження, у якому відображаються функціональні стани, відчуття, очікування, перцептивні процеси, рівень самоконтролю, професійна готовність та когнітивне оцінювання ситуації.

На працівника міліції в ситуації ЗВЗУ покладено значну відповідальність. Він зобов'язаний не тільки правильно прийняти рішення, а й вирішити подальшу долю людини, навіть якщо вона є злочинцем. У подібній ситуації міліціонер відходить від одномірного алгоритму виконання свого обов'язку до багатомірної дії, у якій переплітаються різні форми його життя. Працівник ризикує взяти на себе вічне відчуття провини за тяжкий гріх та кримінальну відповідальність перед суспільством та законом, або, навпаки, отримати від цього патологічне задоволення і задовольнити приховані патологічні бажання.

Мірою відповідальності в ситуації ЗВЗУ є незворотність процесів. Людина не може воскреснути і тому помилка не може бути виправлена ні за яких обставин. Працівник міліції залишається один на один з багатьма вагомими проблемами суспільства, він є місцем перетинання суспільних, культурологічних, економічних, соціальних, правових, професійних та релігійних виявів буття, і від того, який баланс і які взаємини між різними елементами, виявленими у власній

Психологія правоохоронної діяльності

особистості, визначить працівник міліції, буде залежати особистісне ставлення до ситуації ЗВЗУ, мотиваційні й цілеутворювальні процеси, особливості перцепції, антиципації та інших процесів і властивостей психічного існування людини.

Складність дій у цій ситуації розкривається ще і в тому, що у процесі підготовки практично неможливо змоделювати ситуацію ЗВЗУ повним обсягом, з усіма емоційними виявами і переживаннями, що супроводжують не тільки дії з виконання пострілу, а й усю опрацьовану діяльність щодо застосування зброї, разом з її змістом, ставленнями та цінностями. Усе це не надає можливості повною мірою організувати підготовчий процес і процес професійного становлення працівника міліції.

Якщо розглядати процес підготовки до ситуації ЗВЗУ з точки зору діяльнійшої редукції та системного аналізу, то маємо створити модель, яка відображає не тільки зовнішні умови, а й суб'єктивно-психологічні характеристики ситуації, тому що вони є не тільки частиною подій, а й однією з умов діяльності працівника міліції, наповнюють цю діяльність певним особистісним і психологічним змістом. У цьому випадку йдеться про “живий рух”, предметну діяльність.

У процесі вогневої підготовки працівників міліції, як правило, моделюють тільки її операційні характеристики, тобто виробляють рухові навички безпосереднього виконання пострілу. Такі тактичні характеристики ситуації ЗВЗУ, як: феномен протистояння злочинцеві в його фізіологічних і психологічних складових, наявність полімотиваційності, багатоваріативність розвитку подій, зміни функціонального стану, що одночасно є наслідком, чинником та основою цілепокладання подальшого розвитку ситуації, екзистенціальна загубленість – не моделюються та не враховуються у процесі традиційної підготовки.

Вивчаючи діяльність людини в ситуації ЗВЗУ, стикаємося з необхідністю розуміння дії щодо застосування вогнепальної зброї не як комплексу простих рухових операцій, наприклад, як дії токаря, працівника на конвеєрі або водія, а як складного психолого-правового утворення, у якому розкривається індивідуальне і надіндивідуальне буття людини, де працівник міліції і злочинець є лише матеріалізованим простором, у якому відображається взаємодія індивідуального і соціального, правового і морально-етичного, особистого та професійного.

Таким чином, ситуація ЗВЗУ має розглядатися не як взаємодія або протистояння між працівником міліції і злочинцем, а як взаємодія працівника з представництвом соціально-правової реальності в його психічному, де злочинець виступає певним реальним еквівалентом психолого-правових утворень міліціонера.

З цього слідує, що ситуація ЗВЗУ розкривається у взаємодії працівника міліції зі своїми соціально-психологічними та соціально-правовими утвореннями у психічній сфері, а об'єктивні умови, тобто сам бій, задають контекст взаємодії з цими утвореннями. Тому ситуація ЗВЗУ може бути розглянута як цілісна та єдина система “людина–середовище”, у якій розгортається діяльність працівника міліції [6].

В основу підготовки працівників міліції до дій в умовах ЗВЗУ необхідно покласти такі принципи: 1) принцип діяльнійснї редукції, який забезпечує оцінювання здатності діяти в ситуації ЗВЗУ за ступенем ефективності дій і мірою адаптованості до цих умов; 2) принцип єдності свідомості, особистості й діяльності; 3) принцип гуманності, на якому ґрунтується діяльність МВС; 4) принцип самозбереження, коли критерієм оцінювання діяльності в ситуації ЗВЗУ має виступати не тільки факт затримання або знешкодження злочинця, а й фізична цілісність і певний рівень психологічного комфорту працівника міліції; 5) принцип відповідальності працівника міліції під час застосування зброї, адже відповідальність настає не тільки внаслідок неправомірності застосування зброї, а й у випадках її незастосування.

Такий підхід може бути розвинуто і реалізовано тільки за умови, що ситуація ЗВЗУ буде розглянута як система “людина–середовище”, яка буде вивчатися в межах системно-функціонального і структурно-функціонального підходу, а процес ЗВЗУ буде розглядатися як предметна діяльність [7].

Ураховуючи вищезгадане, слід зазначити, що підготовка до дій в умовах ЗВЗУ має відбуватися відповідно до сутності ситуації, що відповідає теоретичним положенням механізмів діяльності та структурно-функціонального підходу, й обов'язково враховувати культурологічні, правові, релігійні чинники та надіндивідуальні аспекти формування професійних навичок дій у ситуації ЗВЗУ.

Останніми роками викладання вогневої підготовки в ОВС переживає нове народження. З'являються нові вправи, ускладнюються завдання і вимоги. Але підготовка основної кількості

Психологія правоохоронної діяльності

рядового, сержантського та майбутнього офіцерського складу залишається на рівні базових вправ зі стрільби. Складні комплексні вправи проводяться також, але з огляду на час навчання та матеріальне забезпечення вони не можуть бути засвоєні на рівні навичок. Тому тут постає актуальна проблема оптимізації підготовки працівників міліції до дій в об'єктивних умовах застосування вогнепальної зброї. Адже основним чинником ефективності діяльності виступає не лише вміння влучно стріляти, а й вміння керувати своїм фізіологічним станом під час застосування вогнепальної зброї на ураження. У “нормальних” умовах повсякденного життя такий результат, наприклад у тирі, неможливо отримати. Навіть невідповідно вчена людина може легко влучити в макет людини з відстані до 5 м.

Порівнюючи умови підготовки до дій в ситуації застосування вогнепальної зброї з реальними умовами практичних занять з вогневої підготовки, можна сказати, що традиційний процес підготовки формує виключно навички застосування вогнепальної зброї, тобто вміння прицілюватися, стріляти, користуватися та поводитися з вогнепальною зброєю. Практично всі чинники застосування вогнепальної зброї на ураження й умови, які створюються під час навчання, відрізняються. Вивчаючи цілі та мотиви навчання працівників міліції, стикаємося з парадоксальним явищем. Структура навчання організована таким чином, що основним мотивом і метою навчання може стати отримання позитивного оцінювання та ухилення від покарання за негативні результати, а цілі навчання орієнтуються на створення окремих навичок. У результаті цього, сформована рухова навичка набуває змісту, який не відповідає структурі психологічної дії, що забезпечує дії працівника міліції в ситуації застосування вогнепальної зброї на ураження. Таким чином, ця навичка не інтегрується в адекватну структуру ПСД внаслідок невідповідності змісту навички предмета дій у ситуації ЗВЗУ. Відповідно, ця навичка може залишитися осторонь в реальних умовах як механізм, який не забезпечує адаптивний і виконавчий процес. Так, С. Л. Рубінштейн з цього приводу зазначав, що діяльність людини зумовлює формування її свідомості, її психічних зв'язків, процесів і якостей, а ці останні, здійснюючи регуляцію людської діяльності, є умовою адекватного виконання [8].

Тактичні умови, які моделюються у процесі навчання в умовах тирю та тактико-спеціальної підготовки, не завжди відповідають реальним умовам бою. Неможливо готувати спеціалістів за межами

реальності, тому що саме у зовнішній діяльності відбувається розімкнення кола внутрішніх психічних процесів назустріч, так би мовити, об'єктивному предметному світу, який владно вторгається в це коло [9]. Інакше подібна підготовка призводить до формування навичок, які не відповідають вимогам реальності. Логічно припустити, що навички виконання влучного пострілу призводять до інтегрування навичок використання вогнепальної зброї у психічні структури, які відповідають за адаптацію працівника до умов навчання та системи соціальних відносин у межах службового функціонування особистості, а це, своєю чергою, призводить до зміни змісту предмета навчальної діяльності і відповідно до функціональних викривлень. Таким чином, поза увагою залишається комплекс психолого-правових, культурологічних, релігійних та надіндивідуально-психологічних виявів особистості. Здійснення діяльності передбачає адекватне припущення умов, у яких вона триває, визначення їх просторових і часових характеристик, знаходження способів досягнення мети, перевірку і співвіднесення проміжних результатів з вихідними даними і кінцевим результатом, поряд з цим успішне виконання діяльності передбачає уявлення результатом про саму себе, про свої можливості, здатність свідомо ставити перед собою завдання, визначати напрями своєї діяльності. Чим адекватніше відображається у психіці людини її “стан з самою собою”, тим повніша й ефективніша діяльність [10].

Відповідно, уведення в систему бойової підготовки цих неврахованих елементів має привести до підвищення якості підготовки працівників міліції і формування в них у процесі навчання адекватних психологічних структур дій, які забезпечать діяльність в бойових умовах, що позитивно вплине не тільки на ефективність дій у ситуації ЗВЗУ, а й на весь процес професійного й особистісного становлення працівника міліції. Урахування психолого-правових, культурологічних, релігійних і суб'єктивно-психологічних елементів діяльності є істотним чинником формування психологічної готовності до дій в екстремальних умовах і профілактики виникнення внутрішньоособистісних конфліктів працівника міліції.

З вищезазначеного можна зробити такі висновки:

1. Оскільки працівник ОВС у ситуації застосування вогнепальної зброї на ураження змушений діяти в центрі розв'язання соціальних, культурних, професійних, релігійних та суб'єктивно-психологічних проблем суспільства і самостійно приймати рішення про дії, які перебувають на межі зі “злочином” та мають незворотний характер,

Психологія правоохоронної діяльності

діяльність в ситуації ЗВЗУ необхідно розглядати як специфічний вид людської діяльності.

2. Традиційна система бойової підготовки працівників міліції до дій у ситуації застосування вогнепальної зброї не забезпечує необхідного рівня професійної готовності.

3. Суб'єктивно-психологічний чинник є важливим чинником ефективності діяльності в ситуації ЗВЗУ, під час якої розкриваються професійні навички працівника міліції. Тому у разі низької адекватності суб'єктивно-психологічних утворень системи діяльності в ситуації ЗВЗУ професійні навички не можуть бути реалізовані повною мірою.

Список використаних джерел

1. Малічевський В. І. Психологічні методи вогневої підготовки в підрозділах органів внутрішніх справ МВС України : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06 / В. І. Малічевський. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2003. – 263 с.

2. Баулин Ф. В. Уголовно-правовые проблемы учения об опасности и противоправности деяния : автореф. дис. на здобуття наук. ступення доктора юрид. наук : 12.00.08. – Х. : Харьков. ин-т, 1991. – 22 с.

3. Андросюк В. Г. Юридична психологія / Андросюк В. Г., Кондратьев Я. Ю., Казміренко Л. І. та ін. – К. : Ін Юре, 2000. – 112 с.

4. Магомед-Эминов М. Ш. Трансформация личности / Магомед-Эминов М. Ш. – М. : Психоаналитическая асоциация, 1998. – 296 с.

5. Фрейд З. Тотем и табу / З. Фрейд // Я и Оно. – М. : Метгем, 1990. – 256 с.

6. Буданов А. В. Обучение сотрудников правоохранительных органов тактике и приемам личной безопасности при решении профессиональных задач / Буданов А. В. – М. : Изд-во Академии МВД, 1996. – 84 с.

7. Анохин П. К. Внутреннее торможение, как проблема физиологии / Анохин П. К. – М. : Медгиз, 1958. – 458 с.

8. Самосознание и защитные механизмы. Хрестоматия. – Самара : Изд. дом “Бахрах-М”, 2000. – 656 с.

9. Леонтьев В. О. Проблемы развития психики / Леонтьев В. О. – М. : Изд-во Моск. ин-та, 1972. – 575 с.

10. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Рубинштейн С. Л. – М. : Учгиз, 1946. – 704 с.